

Aleksander Nevski ja vene poliitiline kultuur

Frithjof Benjamin Schenk. Aleksandr Nevskij. Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis (1263–2000). Beiträge zur Geschichte Osteuropas, kd. 36. Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2004. 43 joon., 548 lk.

Läinud aastal ilmus trükist saksa ajaloolase Frithjof Benjamin Schenki 2002. aastal Berliinis Vabas Ülikoolis kaitstud dissertatsioon, mille teemaks vene rahvusliku ajaloopildi üks keskseid kujusid, püha suurvürst Aleksander Nevski (surn. 1263). Uurimus ei käsitle mitte 13. sajandil elanud vürsti elu ja tegevust, vaid kujutlust temast ja selle kujutluse rolli Vene elus järgnevatel sajanditel, kuni hiljutise aastatuhandevahetuseni välja. Eessõnas jutustab autor, kuidas ta 1996. aastal Moskvast Suure Isamaasõja muuseumis nägi Tuula kunstseppade taotud ehisrelva, mille oli muuseumile kinkinud president Boriss Jeltsin ja mida esitleti kui Aleksander Nevski mõõka: “Küsisin tollal eneselt, mis on ühel 13. sajandil Novgorodis ja Vladimiri-Suzdali suurvürstiriigis valitsenud keskaegsel Vene vürstil tegemist Punaarmee võiduga Teises maailmasõjas. Ma ei aimanud tollal veel, millistesse vene kultuurimälu süva-kihtidesse mind viib see küsimus, mis tähistab minu pikemaajalise Aleksander Nevski mälu- ja tegelemise algust.” (lk. 9)

Autor on sündinud 1970. a. Stuttgartis, õppinud Marburgis, Peterburis ja Berliinis ning töötab alates 2003. aastast Müncheni ülikoolis Ida-Euroopa ajaloo õppejõuna. Käesolevale raamatule aluseks olev dissertatsioon on pälvinud preemiat Saksa Ida-Euroopa uurimise seltsilt ja Ida-Euroopa ajaloo uurijate ühingult. Lühi- ja

vahekokkuvõtteid uurimusest on ilmunud ka ajakirjanduses ja artiklikogumikes.¹ Kuuldavasti on kõne all uurimuse avaldamine vene keeles.

Raamat algab lühikese, põhiliselt sekundaar-kirjandusele tugineva ülevaatega Aleksander Nevski ajaloolisest isikust, millele järgnevad peatükid käsitlevad tema kultuse *resp.* mäletamise erinevaid etappe. Seejuures ei puuduta uurimus pelgalt ühte isikut ja tema kuvandit ning selle kujundamist ja kasutamist, vaid Aleksander Nevski kaudu antakse ülevaade Venemaa poliitilise mõtte ja eneserefleksiooni ajaloost 13. sajandist kuni tänapäevani. Aleksander Nevski kuvandi muutumine peegeldab autori meelest vene kollektiivse identiteedi muutusi läbi aegade. 13. sajandil oli ta kohalik pühak ja sellisena juba kohalikku identiteeti loov kuju; 15. sajandil konkureerisid tema omaksmuutmisel Novgorod, kelle vaenlastega vürst oli sõdinud; ja Moskva, kelle dünastia ta oli rajanud. 16.–17. sajandil eksisteerisid paralleelselt, üksteist toetades ja täiendades kiriklik traditsioon mungast² ja imetegijast (1547. a. kanoniseeriti Aleksander Nevski Venemaal ametlikult) ning dünastiline traditsioon pühast vürstist, kes oli sõdinud edukalt ladinlaste vastu.

Oluliselt muudeti seda juba omaks võetud traditsiooni Peeter I valitsusajal, kes asus ettekujutust 13. sajandil elanud suurvürstist juba teadlikult ja sihikindlalt kohandama, et teda aktiivselt oma poliitiliste sihtide teenistusse panna. Aleksander Nevskist sai impeeriumi kaitsepühak ja Peterburi linna patroon – siin Neeva jõe kaldal oli ta ju kunagi võitnud rootslasi. Vastava korraldusega lausa keelati Aleksandri kujutamine ikoonidel mungana. Aleksander sai vastloodud keisriinstitutsiooni üheks kujundlikuks toeks. Ilmalikustatud riik ei vajanud enam sakraalset usuaenlaste võitjat, vaid positiivset valitseja-eeskuju, kes kehastaks riiki kui sellist ning selle uut pealinna.

19. sajandil lisandus dünastilisele *resp.* riiklikule ja kiriklikule vürstikujule veel kolmas: rahvuslik. See on seotud ilmaliku vene ajaloo-kirjutuse tekkega 18.–19. sajandi vahetusel. Selles oli Aleksander mitte enam elav pühak,

¹ Frithjof Benjamin Schenk. “Neue Mythen” und kollektive Identität. Konzeptionelle Überlegungen zum Alexander-Nevskij-Mythos. – Topographie der Erinnerung: Mythos im strukturellen Wandel. Vlj. Bettina von Jagow. Würzburg, 2000, lk. 59–74; Frit’of B. Šenk. Političeskij mif i kollektivnaja identičnost’: mif Aleksandra Nevskogo v rossijskoj istorii (1263–1998). – Ab Imperio 2001, nr. 1–2, lk. 141–164; Frit’of B. Šenk. Russkij geroj ili fantom? – Rodina 2003, nr. 12, lk. 91–93; Frithjof Benjamin Schenk. “Ein so guter Fürst darf nicht sterben!” Die Rehabilitierung und Verehrung Aleksandr Nevskijs in der UdSSR in den Jahren 1937/38. – Personality Cults in Stalinism – Personenkulte im Stalinismus. Vlj. Klaus Heller, Jan Plamper. Göttingen, 2004, lk. 391–413.

² Surivoodil andis vürst mungatõotuse.

vaid möödunud aegade kangelane ja vapper sõjamees, kes ei kaitsnud mitte niivõrd riiki või valitsejasugu, kuivõrd vene rahvast ja kultuuri eelkõige katoliiklaste vastu: mõeldagu siinkohal eriti Vene–Poola suhetele 19. sajandil. Frithjof Schenk täheldab seejuures vastuolu keiserlikriikliku ja rahvusliku käsitlusviisi vahel. “Piltlikult öeldes tundis Venemaa imperaatori rõivais Aleksander Nevski end ohustatuna samanimelise muinasjutukangelase riides Vene vägilase poolt.” (lk. 474) Need kolm kuvandit: pühak, vürst ja kangelane on muidugi ideaaltüübid, mis reaalselt puhtal kujul vaevalt et ette tulid. Samas peegeldavad nad autori arvates kolme, Venemaal üsna autonoomselt eksisteerinud kogukonda: usuühendus, impeerium ja moodne rahvus. Kuna suur osa Venemaa elanikkonnast oli koolihariduseta ja seega riiklikus ning rahvuslikus diskursuses osalemises tegelikult kõrvale jäetud, siis ei saanud need kogukonnad integreeritud rahvuseks kokku sulada.

Enamlaste võimuletulekuga algas ainus periood, kui ametlik Aleksander Nevski käsitlus on olnud rõhutatult negatiivne. Uues ajaloojutustuses polnud kohta suurtel isikutel, eriti veel, kui tegu oli feodaali ja pühakuga. Kuid juba 1937. a. algas Aleksander Nevski süstemaatiline rehabiliteerimine. Tänu võidule 1242. a. Jäälahingus sai temast saksavastasuse sümbolkuju. Autor näeb siin otseselt reaktsiooni Adolf Hitleri teosele “Minu võitlus”, kus natsionaalsotsialistliku Saksamaa ette seati teed näitama ka Saksa Ordu rüütlid ja nende arvatav ittatung. Nõukogude Liidus haarati sellest võrdlusest kinni ja võrdsustati Saksa Ordu omakorda Kolmanda Riigiga. Aleksander Nevskist sai geniaalne sõjapealik ja kuulus väejuht. Kesksel kohal seisab siin Sergei Eisensteini 1938. a. loodud film “Aleksander Nevski”, millele on raamatus pühendatud omaette peatükk. Lisana (lk. 537–540) on ära toodud ka filmi kaadrioloend. Teises maailmasõjas koondus vürsti ümber oluline osa Nõukogude sõjapropagandast.

Pärastsõja-aastatel on 1937.–1945. a. kujundatud, olulisel määral 19. sajandi rahvuslikule traditsioonile tuginev käsitlus põhiliselt püsima jäänud. Varieeritud on küll vaenlasekuju, sakslased muutusid külma sõja aegadel paavstide juhitud Lääneks, aga see on pigem kosmeetiline ümberorienteerumine. Alates 1980. aastate lõpust on kangelasekuju kõrval taas avalikku tähendust võitnud kiriklik traditsioon; vürsti eluga seotud paikades seotakse teda kohaliku patriotismiga, kuid nii kiriklik, regionaalne kui ka riiklik-rahvuslik kontseptsioon seisavad

kõrvuti “latentselt läänevaenuliku patriootilise konsensuse” (lk. 477) katuse all. “Siin on Aleksander Nevskil täna oma koht kui väejuhil ja sõjapealikul, kui kohalikul vürstil ja pühakul ja mitte viimases järjekorras ka kui viinasordil vene rahva pidulaual.” (lk. 478) Nõukogude Liidu riikliku ideoloogia rahvuslikustamise eeldusena nähakse kirjaoskuse levitamist ja meediavahendite laialdast kasutamist. Seega saab autori meelest tõelisest väljakujunenud vene rahvuslikust identiteedist kõnelda alles 1990. aastate algusest alates. Aleksandri tõusul kohalikust pühakust kogu riigi ja rahva patrooniks olid tema tõeliseks tähetunniks ilmselt küll 1940. aastad. Seejuures on ta oma rolli ajalookuvasid pidanud alati jagama teiste tegelastega Venemaa ajaloost. Ta on olnud vaid üks kivi vene ajaloomälu moosaiigist. Seega on käesoleva raamatu näol tegu samuti vaid ühe teemaga vene eneseteadvuse ja ajalookujutluse uurimise vallas.

Anti Selart